'HOED AF, DIEPE ZUCHT EN VROME WENSEN'[1]

EEN BESCHOUWING VAN HET FEMINISME ALS LANDSPOLITIEKE MISSIE

Trudi Nederland en Mariette van Staveren

May the wearer know where the shoe pinches. A consideration of feminism as a historical quest in the Dutch political arena

Central to this retrospective of the 23 year old feminist quest for power in the Dutch political arena is the question whether feminists in The Hague have been able to develop a so-called feminist 'political actorship'. Requirements to such actorship are self-reflexivity and political self-definition, which are basic to the ability to effectively interact with the complexities of both the political and the administrative arenas. The article shows that feminists entered these arenas with only a rudimentary body of ideas that never reached the maturity of a distinct political program, because feminist demands were understood as being, ideally, an integrated part of the common good. The authors point out the remarkable contrast between the resulting lack of feminist 'political actorship' and recent claims that feminism offers a unique contribution to the quality of our democracy.

Ooit was er een tijd waarin de feministische bestormsters van het machtscentrum in Den Haag zich wisten te sieren door een provocatieve onbescheidenheid. Zo presenteerde het maandblad *Opzij* in 1976 in het kader van het Jaar van de Vrouw niets minder dan een compleet vrouwenkabinet. Op de staatsiefoto poseren emancipatiecoryfeeën als Harriët Freezer en Paula Wassen-van Schaveren, de voorzitter van de Emancipatiekommissie, in een pseudo-ministeriële hoedanigheid. Maar de blik wordt bijna automatisch toegezogen naar de figuur aan de linkerkant die als enige ostentatief weigert zich voor de gelegenheid een vriendelijke uitstraling aan te meten. Joke Smit, virtueel minister van Binnenlandse Zaken, tuurt ongedurig in de lens, de handen in de zij: 'Komt er nog wat van?'

Bij lezing van de plannen van dit 'kabinet' laat deze houding zich al snel verklaren. Alles draait namelijk om de operaties die op 'Binnenlandse Zaken' op stapel worden gezet. Smits schaduwdepartement vormt de spil van het aanvalsplan om het feminisme in de Haagse arena te introduceren; het functioneert als machinekamer en denktank tegelijk. Haar masterplan is de oprichting van het OBRO, het Overheids Bureau voor Rol Ombuiging. Dit OBRO is een zevenkoppig 'monster'. Het bevat een Emancipatieraad *avant la lettre*, dat ontwikkelingsplannen opstelt, de voortgang van het regeringsbeleid controleert en eventueel sancties uitdeelt. Het is ook een opleidingsinstituut voor zogeheten 'rolombuigers', mensen met doorzettingsvermogen, flexibiliteit en humor, die een professionele training krijgen om de eisen van de Haagse politiek met passende strategieën het hoofd te bieden en om projecten voor mentaliteitsverandering te lanceren. De rolombuigers zullen in het overheidsapparaat infiltreren. Het opleidingsinstituut verzorgt bovendien ruggesteuncursussen voor alle vrouwen die in beleidslichamen moeten gaan meedraaien. Het OBRO telt tevens een plannings- en organisatiebureau, dat overheidslichamen helpt bij het op gang brengen van hun emancipatiebeleid. Voorts is er een afdeling bemiddeling, dat een talentenregister van vrouwen beheert. Dan is er nog een onderzoeksinstituut, dat alle kennis verzamelt die nodig is om een emancipatiebeleid te kunnen voeren. En tot slot is het OBRO ook een hulpdienst, waar communicatiedeskundigen, juristen en andere specialisten bijstand verlenen aan groepen en individuen die zich inzetten tegen discriminatie en voor emancipatie (*Opzij*, 1976, pp. 10-11).

Het is misschien verleidelijk om deze brutale ideeën als fantasietjes uit een lang vervlogen, idealistische tijd terzijde te schuiven, vooral in het licht van de recente ontwikkelingen in het emancipatiebeleid. De tot nu toe opgebouwde infrastructuur voor dit beleid is immers in 1997 krachtdadig herschikt door de (echte) minister van Sociale Zaken. De Emancipatieraad is vervangen door een tijdelijk orgaan zonder bindende bevoegdheden. Door de Directie Coördinatie Emancipatiezaken (DCE), die lang is beschouwd als het feministische bastion binnen het overheidsapparaat, voelen vrouwenorganisaties zich tegenwoordig meer bedreigd dan gesteund. Feministen zijn door de overheid ver in het defensief gedron-

gen; een groter contrast met het offensieve, visionaire optimisme van Joke Smits OBRO is nauwelijks denkbaar. Het zou echter buitengewoon jammer zijn als dit contrast op de meest voor de hand liggende manier zou worden verklaard: dat het naïeve, nog weinig genuanceerde, feministische idealisme van de jaren zeventig in twee decennia door de Haagse praktijk tot een feministisch realisme is omgevormd. Dat het emancipatiefeminisme, kortom, professioneler is geworden en daardoor vanuit bescheidener claims opereert.

In dit opiniërende artikel willen we dit contrast anders benaderen. We concentreren ons niet op de vraag wat de feministische gang naar Den Haag inhoudelijk wel of niet heeft opgeleverd. Daarop is nauwelijks een zinnig antwoord te geven, aangezien de feministische inbreng op sommige deelterreinen van de politiek meer of minder effect heeft gehad en op andere terreinen helemaal niet. Een beoordeling vanuit de invalshoek van algehele inhoudelijke effectiviteit is dan ook tamelijk nietszeggend, omdat het succes of de mislukking in het geheel genomen steeds relatief is geweest. Zo'n oordeel zou op zijn minst door uitgebreid, tot nog toe niet bestaand onderzoek moeten worden onderbouwd. In plaats daarvan buigen wij ons over de vraag welke verhouding feministen, tijdens hun campagne om van outsiders in insiders te veranderen, tot politiek en bestuurlijk Den Haag hebben ontwikkeld. Voor welk soort politiek opteerden feministen in dit traject van politiek outsider- naar politiek insiderschap, en hoe definieerden zij zichzelf als vertegenwoordigers van deze politiek? We problematiseren feministische politiek daarmee niet in termen van inhoud en effectiviteit, maar in termen van identiteit of zelfreflexief vermogen. We keren voor een verduidelijking daarvan nog even terug naar Joke Smits schaduwdepartement.

Onderdelen van Smits OBRO zijn in aangepaste vorm daadwerkelijk verwezenlijkt, en dat is niet de enige kwestie waarin het met de naïveteit van haar idealisme wel meeviel. Ook de grondgedachte achter haar monsterinstituut was geenszins naïef. Smit had genoeg van de Haagse politiek en ambtenarij gezien om te beseffen dat feministen zich in die arena behalve in een vijandige ook nog in een uiterst complexe, vaak ondoorzichtige omgeving zouden moeten leren handhaven. Het was daarom een eerste vereiste dat feministen tot een duidelijker zelfdefinitie zouden komen, terwijl ze ondertussen volgens verschillende strategieën de aanval op het Haagse bolwerk inzetten. De veelzijdige taakstelling van haar OBRO lijkt bovendien te impliceren dat er alleen kansen zouden ontstaan op een geslaagde institutionalisering van het emancipatiestreven als er een flexibele organisatie werd opgebouwd die zich zou kenmerken door een hoge mate van zelfreflectie. Deze zelfreflexieve kunst lijkt in Smits plan de basis te vormen van het analytische en strategische vermogen om steeds opnieuw offensief vanuit de eigen politieke visie op de complexiteit van de overheidsorganisatie in te kunnen blijven spelen. Dit is wat wij in het vervolg van dit artikel met de term (feministisch) politiek actorschap zullen aanduiden. Besef van het belang van zelfdefiniring speelt hierin een elementaire rol.

Met de recente ingrijpende herschikking door de overheid van haar relatie met de huidige vertegenwoordigsters van het emancipatiestreven lijkt nu een punt te zijn aangebroken, waarop het ons inziens voor de hand zou liggen dat feministen het project van de afgelopen 23 jaar eens heel kritisch evalueren. Wat is er van zo'n soort politiek actorschap terechtgekomen? En klopten de gevolgde strategieën eigenlijk wel? Tot onze verbazing moeten we echter constateren dat er van dit soort reflectie nauwelijks sprake is, alsof de wil en het vermogen daartoe aan hedendaagse feministen geheel ontbreken. Er lijkt vooral nauwelijks draagvlak te bestaan voor zoiets als de zojuist omschreven notie van een zelfstandig politiek actorschap, wellicht door de schimmigheid die de relatie met de overheid kenmerkt. Feministen zijn als ambtenaren deel van de overheid gaan uitmaken, terwijl vrouwenorganisaties middels overheidssubsidies en andere regelingen nauw met de overheid in contact staan. In politiek-bestuurlijk opzicht zijn ze respectievelijk als insiders toch outsiders gebleven, of andersom, als outsiders toch ook enigszins insiders geworden. Reflectie op de eigen identificaties is onder dergelijke dubbelzinnige omstandigheden een moeilijke zaak. Het terugdenken aan de tijd dat feministen in Den Haag nog complete outsiders waren lijkt dan waarschijnlijk weinig aantrekkelijk of productief.

Wat ons betreft ligt het nut van een reflectie op de geschiedenis van het Haagse emancipatiestreven simpelweg besloten in de treurig scheve balans die na ruim twintig jaar waarneembaar is voor diegenen die echt willen kijken. Aan de ene kant staan de brede politieke ondersteuning voor het voeren van een emancipatiebeleid en de zeer snelle ontwikkeling van een emancipatie-infrastructuur. In schril contrast daarmee staat de uiterst geringe politieke daadkracht die er gedurende al die tijd op het feministische sleutelideaal van de herverdeling van arbeid en zorg onder vrouwen en mannen is tentoongespreid. Volgens ons gaat de vaak gehoorde verklaring voor deze discrepantie, namelijk dat 'politieke verandering nu eenmaal langzaam zijn beslag krijgt', voorbij aan een belangrijke andere problematiek. In plaats van alleen naar de Haagse politieke cultuur te wijzen, zouden we ons ook af moeten vragen of het feminisme wel politiek tot wasdom is gekomen. Onze focus richt zich

daarom in dit artikel op de vraag in hoeverre feministen in Den Haag inhoud hebben gegeven aan een politiek actorschap.

Als eerste schetsen we een beeld van de ontwikkeling van het emancipatiebeleid aan de hand van de vraag welke conceptualisering het feminisme in het 'Haagse' ten deel is gevallen. Daarna analyseren we dit conceptualiseringsprobleem in een korte historische terugblik op de strategische koers van feministen in Den Haag. Het maandblad *Opzij* fungeert hierbij als belangrijke bron om de feministische hoop, vrees en verwarring op het gebied van conceptualisering en zelfdefiniëring enigszins te peilen. Zij het doorgaans bedekt, speelden deze problemen steeds een rol, schuilgaand onder de inhoudelijke puntenlijstjes die invulling moesten geven aan 'feministische politiek'. De analyse vindt zijn vervolg aan de hand van onderzoek, door één van ons verricht ten behoeve van de laatste wettelijke evaluatie van de Emancipatieraad, waarin de zestienjarige geschiedenis van de ER de revue passeert (Van Staveren, 1997).

Welk soort politiek?

In ruim twintig jaar is veel energie, creativiteit en tijd geïnvesteerd in het initiëren en implementeren van een emancipatiebeleid. Er bestaat een indrukwekkende hoeveelheid officiële beleidsdocumenten, een uitgebreide emancipatie-infrastructuur en een rijk arsenaal aan tijdelijke subsidies en specifiek beleid. Het specifieke beleid is er steeds op gericht geweest de positie van groepen vrouwen te verbeteren en werd meestal vanuit de belangen van vrouwen in specifieke situaties gedefinieerd, zoals vrouwen in de bijstand, herintredende vrouwen, alleenstaande moeders en vrouwelijke slachtoffers van seksueel geweld. In de uitwerking kwam het beleid neer op specifieke, tijdelijke maatregelen voor bepaalde groepen vrouwen.

Het emancipatiebeleid lijkt door de jaren heen door twee motoren te zijn aangedreven. De eerste is de rechtvaardigheidsclaim op basis van kwantitatieve ongelijkheid: statistische kennis over de ongelijke sociale posities van (groepen) vrouwen en mannen vormt het fundament van beleidsvoorstellen en -maatregelen. De tweede is economische noodzaak: de economische crisis is lang als argument gebruikt om niets extra's in structurele emancipatoire maatregelen te investeren, zoals bijvoorbeeld gedurende de jaren tachtig in de uitbreiding van de kinderopvang. Omgekeerd is de verantwoordelijke minister nu, in tijden van economische voorspoed, geneigd maatregelen te overwegen juist vanuit de redenatie dat emancipatie goed is voor de Nederlandse economie (wat niet meteen wil zeggen dat concreet beleid ook wordt geëffectueerd). Deze tweede motor slaat dus af en aan, afhankelijk van de hoek waaruit de liberale wind waait. De eerste motor daarentegen, die van de kwantitatief gemeten sekseongelijkheid, is van onvervalst feministische makelij.

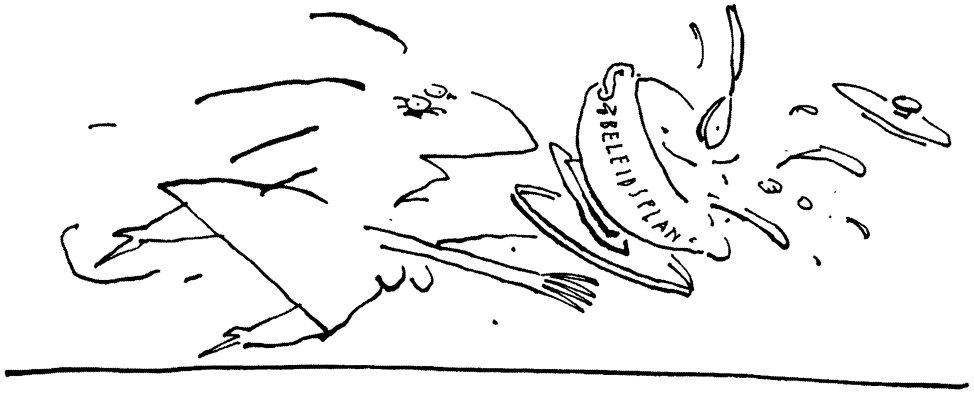
De vraag is echter welke politieke taal feministen de statistieken van de sekseongelijkheid precies wilden laten spreken. De vrouwenbeweging koesterde in allerlei varianten idealen over een andere, kwalitatief betere samenleving voor iedereen. Maar behalve als compleet ideologisch gedachtegoed, manifesteerde het feminisme zich ook vaak als belangenbehartiging van vrouwen. En de bestrijding van onrechtvaardige sekseverhoudingen liet zich tevens moeiteloos interpreteren als een welhaast on-ideologische principekwestie, een zaak van algemeen menselijk belang of voor sommigen misschien zelfs alleen maar van 'goed fatsoen'. Deze invalshoeken representeren alledrie heel verschillende soorten politiek: het maakt heel wat uit of men zich representant voelt van een politieke stroming (naast bijvoorbeeld de socialistische of liberale stromingen), of men er politiek in vakbondsstijl van maakt, of dat men ten bate van het algemeen belang een moreel principe presenteert.

Al vanaf het eerste begin in 1975, bij de installatie van de Emancipatiekommissie (EK) door de toenmalige regering Den Uyl, was de expliciete doelstelling dat de emancipatiekwestie een vanzelfsprekend geïntegreerd onderdeel moest zijn van al het overheidsbeleid. Hierdoor werd het feminisme vanaf het begin als een kwestie van het algemeen belang gepresenteerd, en was er weinig ruimte over voor de formulering van een andersoortige politieke identiteit.

In hoog tempo werd vervolgens de infrastructuur van het emancipatiebeleid opgebouwd. Feministen waren al snel teleurgesteld over de geringe daadkracht die volgde op veelbelovende ontwikkelingen als de oprichting van de Directie Coördinatie Emancipatiebeleid en de Emancipatieraad. Hun teleurstelling betrof vooral de wijze waarop het feminisme als integraal gedachtegoed voet aan de grond kreeg in de departementen. In de gedaante van 'algemeen belang' bleek de feministische inbreng bijzonder vluchtig te zijn geworden. Zo verzuchtte Hedy d'Ancona in 1979 naar aanleiding van de troonrede en de memories van toelichting dat de gemaakte afspraak over de integratie van het emancipatiebeleid in het totale beleid nergens in het regeerakkoord was terug te vinden (*Opzij*, 1979, p. 29).

Topambtenaren van DCE lieten zich eerder in datzelfde jaar in een evaluatie cynisch uit over de manier waarop Den Haag omsprong met het emancipatievraagstuk (Dijkstra & Swiebel, 1982). Zij constateerden dat de politieke interesse niet verder reikte dan de boodschap 'emancipatie moet'; over een verdere conceptuele invulling van het begrip emancipatie

BELEIDSPLAN

BELEIDSPLAN

D'R ZIT NOG
WEL WAT IN HOOR!
BELEIDSPLAN
LEN

maakte men zich niet druk. Geïntegreerd beleid kwam nauwelijks van de grond, en het bleek onmogelijk om emancipatiedoelstellingen in bestaand en lopend beleid te implementeren. Alleen nieuw specifiek beleid bood nog weleens de gelegenheid om er een feministische benadering op los te laten.

In de jaren tachtig en negentig verschenen er kritische wetenschappelijke artikelen en rapporten die de inhoud en effectiviteit van het emancipatiebeleid evalueerden. De grondtoon van deze evaluaties was negatief: het beleid was te mager en de maatschappelijke positie van vrouwen was in tien jaar nauwelijks verbeterd. Swiebel (1988) stelde dat emancipatie tot dan toe slechts een aanhangsel was van vaststaande probleemomschrijvingen, terwijl die omschrijvingen zelf van inhoud zouden moeten veranderen, wil er van integratie sprake zijn. Outshoorn (1988, p. 223) beschreef hoe het onderwerp positieve actie andere aspecten van het 'vrouwenvraagstuk' dreigde weg te drukken. Er was volgens haar geen voortgang in andere onderdelen van het emancipatiebeleid, zoals kinderopvang en werkgelegenheid en er was geen inkomensbeleid dat aan vrouwen economische zelfstandigheid gaf. De onderzoekers Keuzekamp en Teunissen (1990) constateerden een inhoudelijke 'inenging' van het emancipatiebeleid. Het beleid bestond vooral uit het bevorderen van de deelname van vrouwen aan betaalde arbeid en was specifiek voor 99 procent gericht op vrouwen en meisjes, en niet of nauwelijks op verandering onder jongens en mannen. Benschop (1993, p. 435) stelde dat het emancipatiebeleid vooral een papieren tijgerin is geweest die veel nota's had voortgebracht, maar weinig concrete beleidsmaatregelen. In al deze kritiek op de inhoudelijke resultaten klonk echter vooral de echo door van de onvrede met de gangbaar geworden invulling van 'emancipatie' als algemeen belang. Geen der critici zette werkelijk vraagtekens bij deze notie van emancipatie als geïntegreerd beleid. Maar allen leken te betreuren hoe 'kaal' het principe van seksegelijkheid steeds bleef en hoe weinig het werd gedragen door de ambtelijke inburgering van emancipatie als een samenhangend, meer omvattend gedachtegoed.

Ook betrokken beleidsambtenaren lieten zich kritisch uit. In een onderzoek onder de ambtenaren van de Directie Coördinatie Emancipatiebeleid (DCE) noemden deze 'femocrats' als successen van het emancipatiebeleid een aantal onderdelen van het specifieke beleid, zoals het tegengaan van seksueel geweld, positieve actie, kinderopvang en het subsidiëren van vrouwenprojecten (Outshoorn, 1996). De ambtenaren waren echter pessimistisch over de integratie van emancipatiebeleid in algemeen beleid. Outshoorn zag de geringe daadkracht van DCE op dit vlak als de consequentie van de taken van de eenheid, namelijk coördinatiebeleid. Alleen ten aanzien van het eigen budget kon DCE concreet beleid ontwikkelen.

De leden van de Interdepartementale Coördinatiecommissie Emancipatiebeleid (ICE), het orgaan dat de samenwerking tussen departementen op emancipatiegebied moest verbeteren, waren in 1996 nog negatiever. In een evaluatierapport over het beleidsprogramma 'Met het oog op 1995' meldden ze dat de aandacht voor emancipatie in geen enkel departement een automatisme was en nergens prioriteit had. Dit beleidsprogramma verscheen in november 1992. In grote lijnen werd aangesloten bij het Beleidsplan Emancipatie uit 1985. De verandering bestond uit het kiezen van drie speerpunten die de structurele belemmeringen moesten aanpakken waar de voortgang van het emancipatiebeleid mee te kampen had. Deze speerpunten waren: het vergroten van het aandeel van vrouwen in de maatschappelijke en politieke besluitvorming; de herverdeling van de onbetaalde arbeid; de doorbreking van beeldvorming in termen van mannelijkheid en vrouwelijkheid.

De ambtenaren karakteriseerden dit emancipatiebeleid als 'ad hoc': het bleef na al die jaren nog steeds steken in losse projecten en activiteiten zonder veel samenhang (ICE, 1996, p. 10). Een van de verklaringen die hiervoor werd gegeven was dat ambtenaren nooit zelfstandig beleid zullen ontwikkelen, zonder dat de politiek verantwoordelijke minister daartoe expliciet het sein heeft gegeven. Met andere woorden, emancipatie mocht dan de status van algemeen belang aankleven, zonder ondersteunende politieke wil van bovenaf had dit in bestuurlijke zin weinig te beduiden (p. 13).

Deze vanuit verschillende hoeken waarneembare frustratie spreekt ons inziens boekdelen als het gaat om de vraag of emancipatie in Den Haag ook daadwerkelijk als algemeen belang opgeld doet. Met name het ICE-rapport, dat naar ambtelijke maatstaven ongewoon politieke en onomwonden taal bezigt, is een noodsignaal. Het is echter opmerkelijk dat ondanks alle kritiek die betrokkenen bij het emancipatiebeleid ventileren, de bestaande aard van dat beleid nooit rechtstreeks wordt geproblematiseerd. In de beginjaren van de feministische campagne in Den Haag lag dat nog anders, zoals de nu volgende korte historische analyse kan leren.

Vrouwen naar Den Haag

De feministische strategie achter het ontwerp van het emancipatiebeleid kan al in Joke Smits OBRO-ideaal worden teruggelezen. Het doel was politieke machtsvorming. De methode om dat te bereiken was om zo veel mogelijk feministen op strategische posities in het ambtelijk apparaat en de politieke besluitvor-

mingsorganen te krijgen. De 'vertaling' van het feminisme naar de landspolitiek kreeg vorm in termen van territoriale verovering, van infiltratie. Vooralsnog had niemand erg vastomlijnde ideeën wat emancipatiepolitiek als gedachtegoed eigenlijk zou moeten gaan inhouden. De verovering van een machtsbasis had prioriteit, de nodige verdieping van het feminisme zou daarna vanzelf komen. De confrontatie met het Haagse politieke universum zou echter de noodzaak van een politiek actorschap steeds opnieuw naar voren brengen.

Aanvankelijk was er geen enkele reden om aan de effectiviteit van dit machtsdenken te twijfelen, want de start was veelbelovend. In 1976 was er brede politieke steun ontstaan voor het voeren van een emancipatiebeleid. De Tweede Kamer oefende dermate zware kritiek uit op de trage concretisering van dit voornemen, dat in 1977 in het kabinet-Van Agt de eerste staatssecretaris voor emancipatiezaken aantrad, mevrouw Kraaijeveld-Wouters. Bij dit ogenschijnlijk succesvolle begin kwam al gauw de kwetsbaarheid van de gevolgde strategie aan het licht.

Kraaijeveld-Wouters (CDA) was voor feministen een volstrekte onbekende die, overvallen door haar benoeming, tegenover de redactie van het feministisch maandblad *Opzij* liet blijken nog geen idee te hebben hoe ze het emancipatiebeleid vorm wilde gaan geven. Wel werd duidelijk dat haar definitie van emancipatie niets met gelijkheid tussen de seksen van doen had: 'Dat het buitenshuis werken van gehuwde vrouwen op zich als het voorbeeld van emancipatie gezien zou moeten worden, daar zet ik een groot vraagteken bij. (...) Het feminisme als gelijkwording aan de man of het zich afzetten tegen mannen, daartegen zeg ik: dat is niet zozeer mijn opstelling' (*Opzij*, 1978, p. 5).

Het idee dat DCE politiek geleid zou worden door een niet-feministische vrouw was voor de betrokken feministen een hele schok. De infiltratiestrategie werd door toedoen van de staatssecretaris ineens een twijfelachtige zaak. Kraaijeveld zag geen rol voor de overheid als mentaliteitsveranderaar, en achtte het ongepast om de emancipatiegedachte naar de ambtsterreinen van haar collega's uit te dragen. *Opzij* beschreef haar als een infiltrant, maar dan wel één die vanuit het vijandige kamp in de in aanbouw zijnde emancipatie-infrastructuur was gedropt (*Opzij*, 1978, p. 11).

Deze doorkruising van het feministische denkbeeld dat het emancipatiebeleid en de organisatie eromheen eenduidig 'van ons' zouden zijn, vormt in meerdere opzichten een onthullend moment. De confrontatie met Kraaijeveld maakt duidelijk hoezeer feministen hun streven zagen als iets dat, omdat alle vrouwen ermee gediend waren, de gangbare partijpolitiek doorsneed, en deze daardoor in zekere zin ook oversteeg. De snelle oprichting van de emancipatie-infrastructuur, de creatie van een 'eigen' ambtelijk werkterrein direct in het centrum van de politieke macht suggereerde een zekere erkenning door de politiek van emancipatoire idealen als een zaak van 'algemeen belang'. Kraaijevelds aantreden maakte evenwel duidelijk hoe riskant een al te gemakkelijke vereenzelviging van de emancipatiegedachte met deze nogal vage notie van 'algemeen belang' eigenlijk was. De gedachte dat het feminisme over 'vrouwen' ging en de gangbare partijpolitiek als 'algemeen belang' ontsteeg, kon betekenen dat het binnen de termen van deze arena geen politieke definieerbaarheid bezat en dus ook geen erkend eigen gezicht. Ook kwam pijnlijk naar voren dat 'emancipatie' in Den Haag vooralsnog een begrip zonder inhoud was, een bijkomstigheid die de populariteit ervan in het politieke taalgebruik in het geheel niet leek te hinderen.

De *Aanzet voor een vijfjarenplan* (1976) van de EK was een eerste poging om in dit dreigende vacuüm ten aanzien van de eigen identiteit te voorzien. Dit advies speelde een belangrijke rol in de totstandkoming van brede politieke steun voor de ontwikkeling van een emancipatiebeleid. Het bevatte een bescheiden analyse, waarin de maatschappelijke positie van vrouwen als het resultaat van een integrale samenhang van factoren werd voorgesteld. Bovendien presenteerde de EK in de *Aanzet* een lijst van concrete maatregelen die het kabinet moest nemen, waaronder het ontwerp van een antidiscriminatiewet, een tijdelijke voorkeursbehandeling voor vrouwen, een algemene verkorting van de arbeidsdag, een uitbreiding van de voorzieningen voor kinderopvang en de bevordering van deeltijdarbeid. De politieke behandeling van het plan was symptomatisch voor wat verder nog zou volgen. De woordvoerders in de Tweede Kamer husselden onder de noemer van 'emancipatie' een lawine van fragmentarische punten en puntjes over de voorgestelde maatregelen door elkaar; de noodzaak tot een systematische visie op de emancipatieproblematiek ontbrak schijnbaar geheel (*Opzij*, 1976, p. 13). Ook de voorvechters van het emancipatiebeleid zelf raakten snel aangestoken door deze tendens om de feministische agenda als een diffuse berg van ongelijksoortige onderwerpen te presenteren. In *Opzij* zien we hoe de toon van zelfvertrouwen waar de politieke legitimiteit van het emancipatiestreven aanvankelijk aanleiding toe gaf, steeds meer plaats maakte voor iets wat nog het best met desoriëntatie kan worden aangeduid. Op het landelijke niveau werd het emancipatiebeleid als facetbeleid opgezet: 'emancipatie' moest een geïntegreerd onderdeel worden van al het algemene overheidsbeleid. Voor feministen zelf dreef dit de noodzaak van een betere articulatie van het inte-

grale gedachtegoed naar de achtergrond. De diffuse hapsnap conceptualisering van het begrip 'emancipatie' leek bovendien beter bij de belevingswereld van politici en ambtenaren aan te sluiten.

Feministen kampten dus vanaf het begin van hun Haagse missie met een probleem rond hun politieke zelfdefiniëring. Voor wie of wat stond de 'emancipatie'? Aangezien een deel van de vrouwenbeweging zich fel verzette tegen de poging om het feminisme in de gevestigde politiek ingang te doen vinden, was het de vraag wiens machtsbasis in Den Haag in aanbouw was. Vrouwen als Kraaijeveld maakten duidelijk dat een 'algemeen vrouwenbelang' moeilijk verdedigbaar was.

Bezinning

Begin jaren tachtig luidden alle feministische kopstukken van het emancipatiebeleid in publicaties de noodklok over de ondoordringbaarheid van de Haagse circuits. Ze riepen op tot een bezinning op de strategie en doelen van de feministische machtsmissie. Want 'het belang van vrouwen, of het maatschappelijk belang van het opheffen van de sekserolverschillen, speelt in de dagelijkse politiek geen rol', zoals Paula Wassen-van Schaveren nuchter constateerde in 'Weerstanden in het beleid' (*Opzij*, 1980, p. 44). Zij stelde dat niet tot de politieke wereld was doorgedrongen waar het feministen om ging: om een zwaar herverdelingsvraagstuk, een compleet nieuw paradigma, en niet om een verzameling losse maatregelen om de discriminatie van vrouwen tegen te gaan. Om de boodschap over te laten komen moesten feministen zich wat haar betreft beter aanpassen aan de realiteit van de Haagse machtsvorming. Invloed op het beleid kwam daar nauwelijks meer tot stand langs partijpolitieke lijnen, maar door middel van zogeheten 'ijzeren ringen': netwerken die op specifieke beleidsterreinen fractiespecialisten van verschillende partijen, ambtenaren, lobbyisten en deskundigen van buitenaf samenbrachten. Wassen-van Schaveren bepleitte dat ook feministen hun machtsbasis volgens dit principe moesten opbouwen (*Opzij*, 1980, p. 44). Logische voorwaarde van deze strategie was wel dat 'emancipatie' tot een erkend politiek specialisme zou moeten uitgroeien.

Een zieke Joke Smit kwam een jaartje later tot een radicaal andere gevolgtrekking. In een interview getiteld "t Kan helaas niet zonder vrouwenpartij' kenschetste ze de tot dan toe gevolgde feministische koers, gericht op infiltratie en integratie in al bestaande politieke en bestuurlijke kaders, als een fikse misrekening:

'Toen we dertien jaar geleden begonnen vonden we de emancipatie-eisen goed passen bij de ideologie van de Nederlandse samenleving; we dachten dat de verschillende politieke partijen ze met wat duwen en trekken wel zouden overnemen. Geleidelijk aan is ons duidelijk geworden dat het bij die eisen om de grondslagen van de samenleving gaat, maar anderen in de politiek willen daar niet aan. (...) zelfs de meest intelligente mannen binnen de PvdA [willen] na al die jaren nog steeds niet zien dat het feminisme geen belangenbehartiging is (...)' (*Opzij*, 1981, pp. 9-11).

Omdat wat haar betreft inmiddels wel was gebleken dat feministische machtsvorming er op een andere manier niet inzat, moest er binnen afzienbare termijn een vrouwenpartij komen. Hier moest de 'feministische mentaliteit' haar thuis vinden, net zoals de reeds bestaande grote partijen vooral mentaliteitspartijen waren. Juist het feit dat feministen de ideologische eigenheid van hun visie ontkenden en altijd geneigd waren deze ondergeschikt te maken aan één van de andere politieke stromingen, zorgde voor een hopeloze ondermijning van hun machtspotentieel. Volgens Smit leverde het feministisch paradigma afdoende basis voor een kort beginselprogramma dat ook aan een grote diversiteit aan feministen de nodige continuïteit zou kunnen bieden, precies zoals dat in bestaande partijen werkte.

Smits visie, die zich laat lezen als een zeer dringende oproep om niet de Haagse orde der dingen voorop te stellen, maar de formulering van een op feministische diversiteit berekend, eigen politiek gezicht, herbergde achteraf beschouwd wel een spanning. Waarom zag zij speciaal een *vrouwen*partij voor zich, als niet de behartiging van de belangen van alle vrouwen maar een mentaliteit, een kwalitatief ideaal over de sociale devaluatie van het sekseonderscheid voorop stond? Maar afgezien hiervan leverde het interview een confronterende vingerwijzing naar de mogelijkheid dat de tot dan toe gevolgde weg naar politieke machtsvorming niet de enig denkbare of meest vruchtbare was. Het idee dat feministische verlangens als onderdeel van een technocratisch geïnterpreteerde toebedeling van belangen aan politieke miskenning ten onder zouden gaan, was reëel. En dat die verlangens als appendix van andere politieke stromingen fungeerden, was al dagelijkse praktijk geworden. Het interview was een aansporing aan feministen om een goed gedefinieerd politiek actorschap te creëren, omdat dit in Smits ogen de enige manier was waarop zij zichzelf niet in de Haagse jungle zouden kwijtraken. Dit actorschap vereiste, vóór aanpassing aan de gevestigde politieke mores, herkenning en articulatie van de eigen idealen.

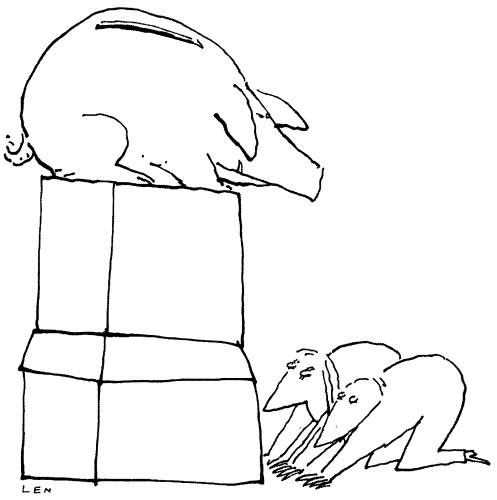
De oproepen van Wassen-van Schaveren en Smit vonden in de jaren nadien navolging, of in ieder geval pogingen daartoe. De *Opzij*-redactie organiseer-

de in 1981, na het overlijden van Joke Smit, een vergadering voor alle vrouwen in de Eerste en Tweede Kamer, om de mogelijkheden van Smits strategie te onderzoeken. Hoewel meteen duidelijk was dat niemand iets voelde voor een vrouwenpartij, was dit wel het begin van het Kamerbreed Vrouwenoverleg. Het idee was dat de vrouwelijke Kamerleden een gemeenschappelijk puntenlijstje overeen zouden kunnen komen dat zwaarder zou wegen dan de loyaliteit aan hun partijen (*Opzij*, 1981, p. 16). Twee jaar later bleek het Overleg echter een informele praatclub, waarvan het merendeel van de politiek en de media het bestaan niet eens kende. Er was geen gemeenschappelijke puntenlijst en de leden vertoonden geen enkel animo om het Overleg tot een formeel platform van politieke machtsvorming uit te bouwen. De grootste boosdoener bleek de fractiediscipline. Alleen de vrouwen uit de kleine fracties waren vrij om zich voor vrouwenzaken in te zetten. Maar ook werd duidelijk dat emancipatiebeleid in geen enkele partij erkenning kreeg als specialisme, en dat vrouwelijke Kamerleden dit ook niet afdwongen omdat ze bang waren niet voor vol te worden aangezien. Dat emancipatie als algemeen belang gold verhinderde zodoende de op dit praktische politieke niveau de concretisering van het feminisme in de Haagse politieke arena.

Met dit échec vervluchtigde het idee om het feminisme als een zelfstandig politiek gedachtegoed op te vatten. Feministisch actorschap werd steeds meer alleen een kwestie van competenter reageren op de complexiteiten van de Haagse politieke en ambtelijke arena. Het was op deze manier dat Wassens ideaal van een feministische 'ijzeren ring' onder feministen voortleefde.

In datzelfde jaar verscheen *Onze vrouw in Den Haag*, van de hand van parlementair journalist Agnes Koerts. Dit boekje bevatte niet alleen een gedegen inventarisatie van de bestuurlijke en sociale complexiteiten van het Haagse besluitvormingsproces, maar ook een pleidooi voor een professioneel opgezette, feministische lobby. Koerts behandelde de regels van het Haagse spel, maar bepleitte niet dat feministen zich daar zomaar aan moesten aanpassen. Ze moesten de regels kennen om ze vanuit een offensieve instelling te kunnen breken, als dat nodig was om het eigen politieke doel te bevorderen. En dat was nodig, vond Koerts, want in het Haagse lobbywezen draaide alles om de zakelijke uitruil, het voor-wat-hoort-wat, en feministen hadden per definitie geen aanzien of geld om op deze manier zaken te doen (Koerts, 1985, p. 125).

Koerts' boek stond, zeven jaar later weliswaar, aan de wieg van vrouwenlobby-bureau Arachne. Met de oprichting van Arachne kreeg het idee van machtsvorming door middel van een feministische 'ijzeren

ring' in 1992 hernieuwd gestalte. Die bestond nu uit de 'national machinery', emancipatiegezinde politici, en door Arachne in Den Haag gecoachte vrouwenorganisaties. Een vergelijking met de strategische oproepen uit het begin van de jaren tachtig laat een frappante verschuiving in het feministisch idioom zien. Waar Wassen-van Schaveren en Smit hun publiek nog aanspoorden om op kracht van een politiek doordachte en samenhangende visie de strijd met politiek en rijksoverheid aan te binden, stonden inmiddels deskundigheid in de vorm van 'harde' kennis ('feiten en cijfers') en professionaliteit centraal. Tekenend voor deze nieuwe instelling was het marketingonderzoek dat aan de geboorte van Arachne voorafging, en waartoe de overheid als subsidieverstrekker opdracht gaf. Niet alleen bij vrouwenorganisaties, maar ook bij de te belobbyen politici en ambtenaren werd geïnformeerd of en zo ja, hoe Arachne zou moeten werken (Arachne, 1997, pp. 12-13). De verwerving door vrouwen van politieke invloed leek zo geheel te zijn gereduceerd tot een collegiale uitwisseling van technische kennis. De totale schizofrenie van dit moment, waarop de hang naar deskundigheid even elk onderscheid naar politieke positie leek te hebben overwonnen, werd later zo door de toen verantwoordelijke staatssecretaris Ter Veld verwoord: 'Toen Arachne werd opgericht zei mijn toenmalige 'baas' minister De Vries (...) tegen mij: 'Ben je bezig je eigen oppositie te organiseren?' En dat is natuurlijk zo, en dat is goed.' (Ter Veld, 1997, p. 1)

Wat vooral treft in Ter Velds woorden is de grote verwarring over de relatie die feministen met de politieke macht onderhielden. Voelden zij zich nu insiders (zoals je van een staatssecretaris zou mogen ver-

onderstellen) of outsiders, of wellicht beiden?

Arachne werd een ondersteuningsbureau voor de vrouwenbeweging dat zich verder niet door ideologische bezinning diende te profileren, maar door professionaliteit en deskundigheid. Ondertussen was er echter niets wezenlijks veranderd aan de basisproblemen die de feministische voorhoede in 1981 al de noodklok deed luiden. Ook al leek het Haagse complexiteitsprobleem door de professionalisering beter te worden getackeld, dan nog bleef de vraag waar alle feministische deskundigheid naartoe koerste. Moest al die kennis als 'vanzelf' het morele gelijk van feministen aan het licht brengen, en was een duidelijke politieke zelfdefiniëring dus verder niet nodig? Of was de 'motor' van een welomlijnd politiek actorschap toch onontbeerlijk, zoals Smit bijvoorbeeld had bepleit?

16 jaar Emancipatieraad[2]

De geschiedenis van de Emancipatieraad (ER), als 'national machinery' onderdeel van de nieuwe 'ijzeren ring', is illustratief voor de wijze waarop het spoor van het 'algemeen belang' door feministen gevolgd is. Tevens toont het de problemen die dat voor een politiek actorschap opwierp.

De in 1974 opgerichte Emancipatiekommissie (EK) had twee opdrachten meegekregen, namelijk het kabinet (en de ambtenaren) duidelijk maken hoe ze konden inspelen op het feminisme, en plannen maken voor een definitief orgaan. Uiteindelijk werd gekozen voor een professionele opzet: de ER moest een onafhankelijk adviesorgaan zijn met daarin 'objectieve' mensen die een bepaalde deskundigheid inbrachten. Vermeden moest worden dat de nieuwe Emancipatieraad directe bindingen met het feministische veld zou hebben en daarvoor als spreekbuis naar de overheid zou fungeren. Na verloop van tijd werd bij de aanstelling van de deskundigen wel losjes naar een evenredige partijpolitieke verdeling gestreefd, zoals in de Nederlandse politieke cultuur de gewoonte is.

Binnen het bestaande adviesradenstelsel werd belangenvertegenwoordiging steeds meer taboe, terwijl een sterke trend naar deskundigheid waarneembaar was. 'Feiten' kregen zo steeds meer de voorkeur boven 'waarden' (Oldersma, 1996). Deze nadruk op de 'objectieve' bediening van de overheid zorgde binnen de ER onvermijdelijk voor een spanning met de politieke, feministische achtergrond waar de Raad zijn bestaan aan te danken had. De ER was gedoemd om onder dit loyaliteitsconflict te functioneren. De productie van 'feitelijke deskundigheid' leek onder deze omstandigheden een vorm van politiek actorschap die voor niemand discutabel was. Echter, deskundigheid kan politiek actorschap wel ondersteunen, maar kan het op zichzelf onmogelijk constitueren (Brown, 1995).

De ER werd al in het eerste jaar overweldigd door de bureaucratie van het overheidssysteem. De intentie om te inventariseren op welke beleidsterreinen initiatieven voor emancipatie moesten worden genomen verdween onder een vloedgolf van adviesaanvragen. In razend tempo produceerde de ER een stroom adviezen voor maar liefst vier verschillende kabinetten. Tijd om stil te staan bij de uitwerking van de eigen profilering ontbrak, of beter gezegd, men nam daarvoor niet de tijd. Men voelde zich overspoeld door de verplichting snel op adviesaanvragen van de regering te reageren. Ook ervoeren de leden de nodige druk tot een extra vertoon van deskundigheid, teneinde het idee te ontzenuwen dat vrouwen, en zeker feministen, sowieso niet tot deskundigheid in staat waren. Na de eerste jaren kon de Emancipatieraad worden gekenschetst als een reactief orgaan dat, net als de Emancipatiekommissie, vooral een signaalfunctie had.

De ER zelf weet het geringe effect van zijn werk op het beleid vooral aan procedurele factoren aan de kant van de overheid. Voor zijn advisering was alleen in een vroeg stadium van de beleidsvoorbereiding ruimte. De strakke tijdschema's van de regering maakten verdere inbreng in de fase van de definitieve besluitvorming onmogelijk. De Raad was zich ervan bewust dat men veel kansen liet liggen om de definitie van wat 'emancipatie' inhield verder uit te breiden.

Lange tijd was emancipatoir beleid volgens de ER beleid dat gelijkheid nastreefde door het bestrijden van feitelijke ongelijkheid; dit was de basisformule om het feminisme als algemeen belang te identificeren. De cijfers moesten onderbouwen wat 'rechtvaardige verdeling' was. Individuele zelfstandigheid vulde de Raad daarbij vooral in als economische zelfstandigheid. Het accent van de advisering kwam te liggen op de korte termijn: zo veel mogelijk direct toepasbare aanbevelingen met een goede juridische en bestuurlijke onderbouwing, en een in ambtelijke stijl opgebouwd betoog. De adviezen spitsten zich toe op deelaspecten van de ongelijke rechten en kansen van vrouwen op de arbeidsmarkt. Toen er halverwege de jaren tachtig steeds meer aandacht kwam voor doelgroepenbeleid, wierp de ER zich bovendien steeds vaker op als pleitbezorger van de belangen van een diversiteit aan specifieke groepen vrouwen.

Waar voerde al deze deskundigheid nu in de praktijk naartoe? Uit een evaluatie in 1993 bleek de advisering vooral een informatieve functie voor ambtenaren en politici te vervullen. Dit was bepaald niet wat de ER zich ten doel had gesteld. De richtlijn voor advisering was meestal de voorziene politieke haal-

baarheid. Bovendien hechtte de Raad gedurende de laatste helft van zijn bestaan groot belang aan het intersectorale karakter van zijn adviezen. In het proces van vrijblijvende meningsvorming door politici en ambtenaren, waarin de advisering een functie bleek te vervullen, leek deze nadruk op de bredere verbanden van de sekseproblematiek grotendeels verloren te gaan.

De uitkomsten van dit onderzoek waren voor de ER mede aanleiding om zich te bezinnen op de eigen identiteit, profilering en strategie. Daarbij kwam ook de kritiek van deskundigen uit het vakgebied vrouwenstudies die de overheid steeds vaker wezen op haar gebrek aan zowel een samenhangende visie op emancipatie, als aan de concretisering van voorgenomen beleid. De Raad kwam met de rug tegen de muur te staan toen de regering besloot dat de ER onder invloed van de 'Woestijnwet' hooguit nog een volgende zittingsperiode zou kunnen volmaken, maar dat het doek in 1997 definitief zou vallen.

Het is opmerkelijk dat voor de Raad gedurende zijn laatste zittingsperiode de binnen het stelsel heersende tegenstelling tussen 'waarden' en 'feiten' steeds onacceptabeler werd. In de loop van deze vier jaar werkte men toe naar een expliciete articulatie van de eigen integrale visie op emancipatie. Geïnspireerd door de theorievorming binnen vrouwenstudies over 'gender', die via de problematisering van de 'beeldvormingsproblematiek' in de beleidspraktijk werd geïntroduceerd, 'hervond' de Raad het oude feministische spoor, waarin een samenhangende politieke visie op noodzakelijke maatschappelijke veranderingen centraal stond. Het duidelijkst kwam dit naar voren in de hernieuwde definiëring van 'emancipatie' als een ideaal over levenskwaliteit, in plaats van een ideaal dat vooral gericht was op gelijke deelname van vrouwen en mannen aan de arbeidssfeer. Met het begrip 'maatschappelijke zelfstandigheid' introduceerde de Raad een integrale beleidsbenadering, waarin zelfstandigheid op economisch gebied net zo zwaar woog als zelfstandigheid op de gebieden van zorg en het sociale leven.

Zo ontstond er langzaam maar zeker een verschuiving in de richting van 'waarden', een politisering die tegen de heersende trend binnen het adviesradenstelsel indruiste, en die met de opheffing van de ER werd afgebroken.

De leden beseften, weliswaar te laat om de ER te redden, dat de idealen waarop men zich intern kon verenigen de enige basis vormden voor een ondubbelzinnige profilering van de organisatie. De ontwikkeling van een eigen, offensieve strategie stond ten tijde van de opheffing nog in de kinderschoenen. Dat zoiets wel degelijk mogelijk was, bewezen de opschudding en bijval die in de politiek en de media ontstonden naar aanleiding van het 'Advies over het afstammingsrecht en sociale ouders' (1991), welbekend als het advies over het 'homohuwelijk'. De Raad had zelf het initiatief tot dit advies genomen, bondgenoten gezocht en een effectieve publieke campagne gevoerd.

Dit voorbeeld toont tevens dat het voor de ER mogelijk was om het idee van Joke Smit over het feminisme als op zichzelf staand, politiek bindmiddel in praktijk te brengen. Het advies over het 'homohuwelijk' bewees dat men elkaar op belangrijke uitgangspunten wonderwel kon vinden, ook al bleven er tegelijkertijd interne politieke verschillen bestaan.

Politiek actorschap: een kwestie van democratisch gehalte

Terugblikkend op de ruim twintig jaar die de feministische landspolitieke missie al geduurd heeft, moeten we concluderen dat feministen er weliswaar in geslaagd zijn een zeker insiderschap in Den Haag te verwerven, maar dat een feministisch politiek actorschap nooit van de grond is gekomen. Deze conclusie lijkt bevestiging te vinden in het feit dat, ondanks de grote inspanningen die het emancipatiestreven tot nu toe aan de betrokkenen heeft gekost, de verbeteringen die zich in die twintig jaar op het vlak van de sekseongelijkheid hebben voorgedaan niet of nauwelijks als feministische winst worden geclaimd. Zonder een stelselmatig politiek actorschap is er immers ook geen 'feministische actor' om dergelijke claims te leggen.

Al in een vroeg stadium van de gang naar het landelijk machtscentrum werden de factoren zichtbaar die een effectieve feministische interventie in het overheidssysteem zouden blijven frustreren. Terwijl de opbouw van een emancipatie-infrastructuur razendsnel vorm kreeg, was er nog geen sprake van een uitgewerkte articulatie van het feministische gedachtegoed. Het idee was dat de verovering van politieke en bestuurlijke posities een verdere ontwikkeling daarvan vanzelf zou stimuleren, maar het heeft eerder andersom gewerkt. De doelstelling van de integratie van het emancipatiestreven in al het overheidsbeleid heeft in de hand gewerkt dat feministische eisen zodanig als 'algemeen belang' zijn geïnterpreteerd, dat een conceptualisering van het feminisme als een op zichzelf staande politieke stroming bijna ondenkbaar is geworden.

Dat feministen weinig bezig zijn geweest met reflectie over de vraag welk soort politiek zij voorstonden, is ons inziens een veelzeggend overblijfsel van de dubbelzinnigheid waarmee men in de jaren zeventig het gevestigde democratische proces tegemoet trad. Feministen stond wat toen de 'dubbelstrategie' heette voor ogen: de verdere opbouw van maatschappelijke pressie door de vrouwenbeweging en gelijktijdig daaraan

een 'mars door de instituties'. Over dat laatste werd in termen van 'infiltratie' gedacht. Deze benadering werd door feministen in Den Haag gerechtvaardigd door de grote achterban, die de vrouwenbeweging verondersteld werd te zijn. Met het wegebben van de vrouwenbeweging en het mislukken van campagnes om binnen de bestaande partijpolitieke verhoudingen een factor van betekenis te worden, zijn feministen steeds verder teruggeworpen op alleen de verwerving van invloed binnen het bestuurlijke apparaat. En dat lijkt ons voor een beweging die vanouds de 'democratisering' hoog in het vaandel voerde een magere balans. Of alle geledingen van de vrouwenbeweging van weleer de parlementaire democratie zo'n warm hart toedroegen, valt zeer te betwijfelen. Maar sindsdien is het feministisch denken steeds sterker in het teken komen te staan van een kwalitatieve verbetering van de democratische verhoudingen.

De geschiedenis van de Emancipatieraad levert aanwijzingen omtrent de vraag welke wending noodzakelijk is om een politiek actorschap tot ontwikkeling te brengen. 'Objectieve' kennis over de ongelijke positie van (groepen) vrouwen leidt binnen de Haagse bureaucratie niet vanzelf tot politieke profilering, maar eerder tot een gedepolitiseerde informatieoverdracht. Daarvoor is de volwaardige articulatie van het gedachtegoed van het feminisme als politieke stroming nodig. Er moet openbare discussie zijn over feministische ideeën omtrent een kwalitatief betere samenleving. Wat betekent kwalitatieve gelijkheid tussen mensen? Hoe conceptualiseren feministen omgangsvormen waarin erkenning van verschillen centraal staat? Hoe zou een algehele reorganisatie van werk, zorg en vrije tijd eruit kunnen zien?

De opvattingen van Joke Smit over een politiek actorschap zijn nu ten dele achterhaald. Zo is nu wel duidelijk dat 'vrouw zijn' als basis voor een politieke stroming onoverkomelijk problematisch is. Toch is in een ander opzicht de levensvatbaarheid van haar politieke ideaal, dat gericht was op een volwaardiger feministische deelname aan het democratisch proces, er sinds haar dood eerder beter dan slechter op geworden. Smit schetste immers een visioen van politieke kracht op basis van een goede, zelfreflexieve omgang met elkaars onderlinge verschillen. En dat is inmiddels het hoofdthema van het huidige feministische denken en doen.

Literatuur

Benschop, Y.W.M. (1993). Het emancipatiebeleid of het gebrul van een papieren tijgerin. In A. Godfroy & N. Nelissen, *Verschuivingen in de besturing van de samenleving*, (pp. 409-437). Bussum: Coutinho.

Brown, W. (1995). *States of injury. Power and freedom in late modernity*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Dijkstra, T. & Swiebel, J. (1982). De overheid en het vrouwenvraagstuk: emancipatiebeleid als mode en taboe. *Socialisties-feministiese teksten 7*, 48-53.

Interdepartementale Coördinatiecommissie Emancipatiebeleid (1996). *Uitvoering van emancipatiebeleid. Evaluatie van de wijze waarop van 1993 t/m 1995 de ministeries uitvoering heben gegeven aan het beleidsprogramma emancipatie 'Met het oog op 1995'*. 's Gravenhage.

Keuzekamp, S. & Teunissen, A. (1990). *Emancipatie ten halve geregeld. Continuïteit en inenging in het emancipatiebeleid*. 's Gravenhage: VUGA

Koerts, A. (1985), *Onze vrouw in Den Haag. Machten, spelers, spel, lobby*. Leiden: St. Burgerschapskunde i.s.m. Joke Smit Stichting.

Oldersma, J. (1996). *De vrouw die vanzelf spreekt. Gender en representatie in het Nederlandse adviesradenstelsel*. Leiden: DSWO Press.

Outshoorn, J.V. (1995). *The phenomenon of the femocrats: making a difference?* Paper for the European Consortium for Political Research in Bordeaux.

Outshoorn, J.V. (1996). The administrative accommodation of the 'feminist question': state feminism in the Netherlands. In Dorothy McBride Stetson & Amy Mazur (Eds.), *Comparative state feminism*. Beverly Hills, Cal.: Sage.

Outshoorn, J.V. (1988). De verwording van een politieke eis. *Beleid en Maatschappij*, 15 (4) 216-225.

Staveren, M. van (1997). *De emancipatie-expeditie: de zwaarste etappe*. 's Gravenhage: Emancipatieraad.

Swiebel, J. (1988). The gender of bureaucracy: reflections on policy-making for women. *Politics* 8 (1) 14-19.

Veld, E. ter (1997). *Ben je nu helemaal belobbied!* Lezing voor de Conferentie 'Onze vrouw(en) in Den Haag', de expertise van de professionele emancipatie-ondersteuning op 9 december.

Noten

1. Deze uitspraak deed Joke Smit in een artikel over herverdeling van de macht: 't Kan helaas niet zonder vrouwenpartij' in *Opzij*, 1981. Dit artikel is een bewerking van een paper dat is gepresenteerd op het congres Vrouwenstudies en Vrouwenkwesties in de workshop (On)tembaarheid van het vrouwenvraagstuk op 12 juni 1998 te Amsterdam. Met dank aan Joke Swiebel en Saskia Keuzenkamp voor hun uitgebreide en opbouwende kritiek.
2. De informatie van dit stuk is ontleend aan Van Staveren (1997).

Beeldmateriaal: Len Munnik, Prinsenbeek.